

जनता में निर्भयता एवं शासन में पारदर्शकता

प्रसंग- ग्रामोदय सहचिंतन सभेत मार्गदर्शन

दि. ३१-०८-२००२, स्थळ - सुबीर बोस हॉल, जैन गुरुकुल, जैन हिल्स, जळगाव

भाऊंच्या भाषणात 'सज्जनशक्ती'ला एकजिनसीपणाने कोणतेही चांगले, व्यापक काम व्हावे याविषयी आवाहन असते. प्रस्तुत भाषणात या महत्त्वपूर्ण आवाहनासोबत भोवतालच्या आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितीत झालेल्या परिवर्तनाचा वेधही घेतला गेला आहे, 'मॅकॉलो'च्या तत्कालीन धोरणाचा परामर्श भाऊ इथे घेतात. गरीब, श्रीमंत देशातील अर्थव्यवस्था, त्यामागील प्रशासकीय वास्तवताही उकलून दाखवतात. 'कर्जावर आधारित विकास' हे मृगजळ कसे ठरते, ते आपल्या देशाला वेळीच कसे थांबवावे लागेल नाहीतर अनिष्ट परिणाम कसे होतील, हे ही भाऊ येथे स्पष्टवक्तेपणाने मांडतात.

पाणी, वीज अशा गरजा अत्यंत आवश्यक बाबी बनल्या आहेत. या संदर्भातही चर्चा ते करतात. आंतरराष्ट्रीय जलतज्ञ डॉ. माधवराव चितळे यांच्या प्रशासकीय यंत्रणेत असूनही निकोप, प्रगल्भ, नितळ, शुद्ध प्रवाही केलेल्या कार्याचा मनःपूर्वक गौरव करतात. आपल्या देशात प्रशासकीय कामकाजात पैशाची वारेमाप उधळपट्टी होत असते, या दृष्टीने नेमके काय होणे आवश्यक आहे, यासंदर्भातही भाऊ आपणाशी संवाद साधतात. शासकीय ध्येयधोरणे जर आपले उद्दिष्टे साधू शकत नसतील तर त्यात वेळीच बदल केला पाहिजे, हे ही आवर्जून सांगतात आणि त्यासाठी पारदर्शकता अनिवार्य आहे. निर्भय समाज हा त्याचा पायाभूत आधार ठरेल असा सकारात्मक आशावाद व्यक्त करतात.

सन्माननीय व्यासपीठ, उपस्थित बंधु-भगिनी तथा स्वयंसेवी संस्थाके कर्मठ कार्यकर्ताओं!

जैन हिल्स पर आपका स्वागत करते हुए मुझे बडा आनंद हो रहा है।

पहले तो मैं मट्टू साहब और राहुलजी से क्षमा मांगूंगा कि, मैं जिस भाषा में बोलने जा रहा हूँ, शायद वह आप के पल्ले कुछ कम ही पड़े। क्योंकि हम लोकशाही में हैं, ज्यादा लोगों पर अन्याय करने के बजाय दो लोगों पर अन्याय हुआ, तो वह न्याय है, ऐसा मैं मानता हूँ। आपकी क्षमा मांगते हुए मैं मराठी में बोलना चाहूंगा, जो मेरी मातृभाषा है। हिंदी भी मेरी मातृभाषा है ही। परंतु चूंकि यहाँ पर उपस्थित ज्यादातर लोक मराठी में सुनना पसंद करेंगे, मैं मराठी का उपयोग करूंगा।

आत्ताच मी जोशी साहेबांचे भाषण ऐकत होतो. ऐकताना असे वाटत होते की, एकाच चाकोरीमधून चालणाऱ्या लोकांचे हे भाषण आहे. अलीकडेच मी एक पुस्तक लिहिले आहे.

पुस्तकाचे शीर्षक आहे 'आजची समाजरचना, तिचे स्वरूप आणि पुनर्बांधणी'. आजचा समाज कोणत्या संस्थांवर उभा आहे? त्या समाजाची आणि त्या सगळ्या संस्थांची आजची परिस्थिती नेमकी काय आहे? आणि याची पुनर्बांधणी करायची असेल, तर आपल्याला काय केले पाहिजे? असा पुस्तकाचा विषय आहे. पुस्तक लहान आहे, विषय महान आहे. १०० पानांचे पुस्तक आहे. ग्राहक चळवळीचे प्रणेते बिंदुमाधव जोशी यांनी हे पुस्तक वाचले, आणि फोन केला, "भवरलालजी, हे पुस्तक वाचताना दोन पेन्सिली हातात ठेवल्या होत्या. काळी आणि लाल. कमी महत्वाचे असेल त्यावर काळ्या पेन्सिलीने खूण करायची; जे जास्त महत्वाचे असेल त्यावर लाल पेन्सिलीने खूण करायची, असे ठरवले. गोंधळ असा झाला की, मला काळ्या पेन्सिलीचा उपयोगच करता आला नाही. आपल्यावर मला एक पुस्तक लिहायचे आहे, त्याचे शीर्षक ठरविले आहे—'भवरलालजी एक तुळशी पत्रे,' मित्रांनो, हे त्यांचे शब्द आहेत! आपल्याला संधी मिळाली, तर ग्रंथालीने प्रकाशित केलेले हे पुस्तक आपण अवश्य वाचावे.

जोशी साहेबांनी जे काही विचार मांडलेत, ते विचार अधिक प्रगल्भतेने, सर्व बाजूंनी विषयाचा अभ्यास करून मांडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. आजच्या या प्रसंगाला अनुरूप भाषणाची तयारी करण्याची संधी मला मिळाली नाही. मला जोशी साहेबांनी माझ्या मॉर्निंग राऊन्डवर जे काही सांगितले त्यामध्ये त्यांनी असा दुसराच विषय सांगितला होता. सर्वसाधारणपणे बालिका आणि महिला यांच्याबद्दल हा कार्यक्रम आहे. सगळ्यात जास्त 'समावेश येथे महिलांचाच असेल.' आता जे भाषण ऐकले ते स्वयंसेवी संस्थांबद्दलचे आहे आणि मला असे वाटते की, दोन्ही विषय तेवढ्याच जवळचे, जिद्दाळ्याचे असले, तरी स्वयंसेवी संस्था या विषयावर थोडीशी माहिती मी आपल्यासमोर मांडतो.

आपण नेहमी असे म्हणत आलो आहे की, मध्यस्थांची गरज नाही, एजंटची गरज नाही, दलालांची गरज नाही. शेतकरी जो माल पिकवतो, तो माल शेतकऱ्यांकडून सरळ ग्राहकाला मिळाला, तर ती आदर्श अशी योजना ठरणार आहे, कारण शेतकऱ्याने मधल्या माणसाला ज्या भावाने माल विकलेला असतो, त्याच्या काही पटीने, भावाने तो माल ग्राहकाच्या हातात पडतो. मधला फायदा आहे मधल्या लोकांचा. शासन ही संस्थासुद्धा एक मध्यस्थी करणारी संस्थाच आहे. त्या पलीकडे, दलालापलीकडे, या संस्थेचे महत्त्व आपल्या जीवनात असू नये. पण दुर्दैवाने ३०० वर्षांच्या, नव्हे, ९०० वर्षांच्या गुलामीनंतर, अस्थिर अशा सामाजिक वातावरणानंतर ज्या वेळी आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाले, त्या वेळी जगात जे वारे वाहत होते, त्यात फेबियन सोसायटी, सोशियलिस्टिक पॅटर्न ऑफ सोसायटी

हे विचार फार प्रबळ होते. इंग्लंडमध्ये ही फेबियन सोसायटी होती, आणि ह्या पावरफुल विचारप्रवाहांमध्ये आपलाही देश ओढला गेला. त्या वेळचे जे नेतृत्व होते, जवाहरलाल नेहरू, त्यांनी तसा काही विचार केला. त्यांचे काही चुकले असे माझे म्हणणे नाही; काही फार चांगल्या गोष्टीही त्यातून निघाल्या, पण एक गोष्ट ते करू शकले नाहीत, आपले चारित्र्य घडवू शकले नाही. देश या सद्भावनेपाटी तरी आपल्यामध्ये 'आपण एकजिनसी समाज आहोत' ही भावना निर्माण व्हायला पाहिजे, ती निर्माण होऊ शकली नाही.

एक उदाहरण म्हणून बघू, समजा, ही जी काही इमारत आहे. जे दिवे लागलेले आहेत. पंखे चाललेले आहेत. फार छान आहे. निसर्गरम्य वातावरण आहे. भोवताली इथे एअर कण्डिशनरसुद्धा लावता आले असते, गरज नाही, पण करता आले असते. परंतु आपण ज्या कामासाठी बसला आहात, ज्या विचारांना घेऊन बसला आहात तोच ठेवा जर नसला, तर या सगळ्या वातावरणाचा काय उपयोग आहे? हे कुणासाठी आहे अन कशासाठी आहे? हा विषय कायम स्वरूपी आपल्यासमोर उभा रहायला हवा. आपलेही नेमके तसेच झाले आहेत. आपण सगळ्या गोष्टींचे मूल्यमापन कशात करायला शिकलो? आमच्याकडे इलेक्ट्रीसिटी जनरेशन किती झाले आणि किती इलेक्ट्रीसिटी कन्झम्शन आम्ही करतो. त्यामध्ये किती मोठी चोरी आहे, हा तिसरा भाग त्यांच्यानंतर निर्माण झाला. चोरीचे परसेंटेज किती आहे. बस्स! तीनच गोष्टींवर आम्ही सीमित राहिलो. अशाच तीन गोष्टींमध्ये शासन घुटमळत राहिले आणि आजही घुटमळते आहे.

इलेक्ट्रीसिटी केवळ एक उदाहरण म्हणून सांगितले आहे. टेलिफोन असू दे किंवा पिण्याचे पाणी असू दे किंवा इतर कोणतीही वापराची गोष्ट असू दे. जेवढा आपला वापर जास्त असेल, तेवढी प्रगती जास्त झाली, असा एक निकष आपण आपल्या स्वतःवर लादून घेतला आहे. स्वतःचे मूल्यमापन त्या निकषांवर करायला आपण शिकलो. हे आपणास कोणीतरी शिकवले आणि हे आपल्याला शिकवले ते मोठमोठ्या जागतिक पातळीवर काम करणाऱ्या संस्थांनी. वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन, आयएमएफ, युनाइटेड नेशन्स ऑर्गनायझेशन यांनी आपल्याला हे शिकवले आहे. जागतिक बँक एक सहज अभ्यास म्हणून, ज्या वेळी युएनओची स्थापना झाली, त्या वेळचा पहिला रिपोर्ट, त्यानंतर दहा वर्षांनंतरचा रिपोर्ट, त्यानंतर तिसरा रिपोर्ट, आधीपासून शेवटपर्यंत वाचायचा, मी प्रयत्न केला. त्यांच्या ध्येय-धोरणांमध्ये स्पष्ट लिहिलेले होते की, 'श्रीमंत देशांची श्रीमंती वाढविण्यापेक्षा, गरीब देश श्रीमंत कसे होतील याकडे आमचा प्रयत्न राहिला पाहिजे, तसा तो आम्ही ठेवणार आहोत आणि तसेच ठेवण्याचे लक्ष्य आहे.' झाले उलट, पन्नास वर्षांनंतर? मी पन्नासच वर्षांचे

बोलतो आहे. प्रत्येक वर्षी गरीब देशाकडची संपत्ती श्रीमंत देशांकडे ओढली गेली, हे युएन्ओचे रेकॉर्डस आहेत; त्यांनी प्रसिद्ध केलेले आकडे आहेत. दरवर्षी किती बिलियन डॉलर्स गरीब देशांकडून श्रीमंत देशांकडे गेले, याचे रेकॉर्ड झालेले आहे. त्याची आकडेवारी यांनी दिलेली आहे. एक आपल्याला मानावे लागेल की, हे लोक अशा बाबतीत बरेच पारदर्शक आहेत. बऱ्याच वेळा मला असे वाटायला लागते, आपल्याहून अधिक पारदर्शक आहेत. इंग्रज येथून सोने घेऊन गेलेत. चांदी घेऊन गेलेत. किती टन भरून घेऊन गेले याची नोंद त्यांनी करून ठेवलेली आहे. गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध केले आहे. त्याचे रेकॉर्ड इथे जरी नसेल, तरी ते आपण लंडनच्या म्युझियममध्ये बघू शकतो, एवढे रेकॉर्ड त्यांनी परफेक्ट ठेवलेले आहे, म्हणजे याचेही रेकॉर्ड ते ठेवतात की, आम्ही तुम्हाला किती लुटले! आमची खानदेशी भाषा आहे. त्यात “आम्ही तुम्हाला किती धुतले!” असे म्हणतो आम्ही. अहो, आपण म्हणत होते की, आमच्या भल्यासाठी तुमचा जन्म आहे. आमच्या भल्यासाठी आपण आहात. अन् झाले नेमके उलट की, आपण आम्हाला धुतलेत! आम्ही जास्तच गरीब झालो. मी माझ्या व्यावसायिक जीवनाची सुरुवात केली, त्या वेळेला डॉलरची किंमत आठ रूपये होती; ती आज सुमारे पन्नास रूपये झाली. म्हणजेच त्या वेळी भारत सरकारने जे काही कर्ज काढले असेल, ते आता सहा-सातपट झाले.

भारत सरकारने वीस-तीस वर्षे अशा दीर्घ मुदतीचे कर्ज काढले होते. किती बरे वाटते आपल्याला की, आपण तीस वर्षांपासून मुदतीचे कर्ज काढतो आहोत. ठीक आहे, तीस वर्षे काळजी नाही, पण तीस वर्षांमध्ये ते कर्ज जे आपण आज आठ रूपये म्हणत आहेत. तीनच टक्केव्याज आहे, त्यावर आठ रुपयावरचा ३ टक्के दर आज ५० रुपयांवर आकारला जातो. म्हणजे जवळजवळ वीसपट होतो. हे कसे चालणार आहे? आपण परदेशी कर्जावर आधारित विकास, या मृगजळामागे धावतो आहोत. ह्या मृगजळामागे धावणे कुठेतरी थांबवले पाहिजे.

जोशी साहेबांनी त्यांच्या भाषणात जवळपास पंधरा विचार मांडलेत. माफ करा, मी एवढे विचार मांडणार नाही. एकच विचार मांडेल. कर्जावर आधारित विकास योग्य आहे का? डॉक्टर (डॉ. अविनाश आचार्य) साहेबांची मी माफी मागतो, ते बँक चालवतात आणि कर्ज देणे, हा त्यांच्या व्यवसायातला आवश्यक भाग आहे. आपण ठेवी ठेवणे हेही त्यासाठी आवश्यक आहे. मी असे म्हणतो की, कर्ज घेणे फार वाईट आहे. त्यामुळे त्यांना ते कदाचित पटणार नाही. ‘कर्जाशिवाय विकास होत नाही,’ हा महामंत्र फार पूर्वीपासून नाही पण गेल्या ५० वर्षांपासून आपल्या डोक्यात आहे. आपल्या वडिलधाऱ्यांनी आपल्याला हे शिकवले

नव्हते. एक लहानशी कविता पूर्वी अभ्यासक्रमात होती, आठवते का बघा.

“कर्ज कोणाचे घेऊ नकोस
जामीन कुणास राहू नकोस”

पण ‘कर्जाशिवाय राहू नकोस, जामीन दिल्याशिवाय जगू नकोस’ अशा प्रकारचा नवीन मंत्र आता आपल्यासमोर आला आहे.(हंशा)

माझ्या कंपनीचे एकूण जे काही कर्ज घेतले होते त्यावर जे काही व्याज चढले त्यामुळे आम्ही फार अडचणीत होतो. यातना सहन कराव्या लागल्या. त्या यातना उराशी बाळगून मी आपणाशी बोलतो आहे. ज्या वेळी मी हे आपल्यासमोर मांडतो आहे, ते केवळ एक उदात्त तत्त्व म्हणून आपल्यासमोर मांडतो आहे, असे समजू नका. तो विचार मी अनुभव म्हणून मांडतो आहे. ‘कर्जावर आधारित विकास’ हा मार्ग चुकीचा आहे. स्वबळावर आधारित विकास, मग तो कमी वेगाचा असला तरी तो अधिक ग्राह्य आहे, जास्त पचनी पडेल अशा प्रकारचा आहे. त्यातून आपणास माणसे घडवायला वेळ मिळणार आहे. त्यामुळेच तो विकाससुद्धा स्थायी स्वरूपाचा होऊ शकेल. माणूस न घडवता, चारित्र्य न घडवता आपण जर विकास करणार असाल, आणि चंगळवादी भोगवादी समाजाला जर आपण प्रोत्साहित करणार असाल, जाहिरातीची मदत घेऊन आपला माल जास्तीत जास्त कसा खपेल याबद्दल विचार करणार असाल, तर माल कदाचित खपेल, पण त्याबरोबर समाजही विनाशाकडे वळेल.

आईला आई म्हणायचे नाही, बहिणीला बहीण म्हणायचे नाही, वडिलांना वडील म्हणायचे नाही, ही आजची परिस्थिती आहे. हा एवढा मोठा सांस्कृतिक बदल आपल्यामध्ये घडून येत आहे. जी काही एकजिनसी कौटुंबिक परिस्थिती होती, जी संयुक्त कुटुंब पद्धती होती, ती संपून आपण लघु/विभक्त कुटुंबपद्धतीत आता प्रवेश केला आहे. हे सगळे कुटुंबात घडले कसे? समाजाच्या आर्थिक बदलातून हे सर्व सांस्कृतिक बदल घडलेले आहेत आणि आर्थिक बदलातून सांस्कृतिक बदल घडू शकतात, हे मॅकालेने त्या वेळी हेरले होते.

१८३० ला लॉर्ड मेकॉलेने ठरवले होते आणि त्याप्रमाणे शिक्षणाचे केन्द्रीकरण ब्रिटिशांनी केले. सगळे पैसे केन्द्राकडे जातील आणि तिथून पैसे राज्याला येतील, ही पद्धत ब्रिटिशांच्या काळापासून सुरू झाली. त्यापूर्वी अशी पद्धत नव्हती. ग्रामीण भारत हा सशक्त भारत होता. ग्रामीण भारत आता जितका सुशिक्षित आहे, त्यापेक्षा अधिक सुशिक्षित त्यापूर्वी होता. सुसंस्कारित तर निश्चितच होता. महात्मार्जींनी गोलमेज परिषदेत हे सिद्ध करून

दिले होते की, ‘भारत देशाची साक्षरता, ज्यास आपण लिटरसी परसेंटेज म्हणता, ती कमी होती, हे ब्रिटिशांचे म्हणणे चुकीचे आहे. ज्या वेळी आपण माझ्या देशात आलात, त्या वेळी मद्रास प्रेसिडेन्सीमध्ये, कलकत्ता प्रेसिडेन्सीमध्ये साक्षरतेचे जे परसेंटेज होते, ते आता कमी झालेले आहे, कारण आपण शिक्षण महागडे केलेत. कसे महागडे केले? आधी तर शिक्षक गुरुकुल शिक्षण पद्धतीच्या माध्यमातून एखाद्या लहानशा खोलीत बसून १०-१५ विद्यार्थ्यांना शिकवत असत.

शिक्षकाने व्रत स्वीकारले होते, कारण त्याच्या जीवनाचा तो भाग होता. पैशासाठी तो हे करत नव्हता. आजचा माझा कोणताच शिक्षक, अपवाद वगळता, तसा विचारसुद्धा करत नाही, आणि त्यांच्याकडून मला प्राप्त होणारे शिक्षण हे मला संस्कार देईल, असे गृहीत धरण्याचे कारण नाही. याची मेख नेमकी कुठे आहे. याची मेख यात आहे की, आपल्या राज्याचा पैसा केंद्राकडे जाऊ द्यायचा, तिकडून तो परत इकडे आणायचा. इकडून जाताना, त्यात जो व्यय होतो आणि तिकडून आपल्याकडे येताना त्याला जी काही गळती लागते, तिच्यावर कोणतेच बंधन नाही. मित्रांनो, सर्वसाधारणपणे जर सर्वाधिक कार्यक्षम राज्य असेल तर ते ६०% पैसे प्रशासनावर खर्च करते आणि सर्वाधिक अकार्यक्षम राज्य असेल तर ८२% पर्यंत सर्वसाधारणपणे तो आकडा गेला आहे, अशी आजची परिस्थिती आहे. ८२% of the total revenue शासन प्रशासनिक बाबींवर खर्च करते एवढा म्हणजे भ्रष्टाचार करायलाही वाव कमी झाला आहे, म्हणून आता विकासच करायचा असेल, तर कर्जच घेतले पाहिजे, हा विचार पुढे आला होता. पर्यायाने तोटा आजही चालू आहे.

महाराष्ट्र जल आयोगावर मी सदस्य होतो. माधव चितळे त्याचे अध्यक्ष होते. ध्येयवादी माणूस, चांगला माणूस, पुरुषोत्तम! मी त्यांना म्हटले, “साहेब, आपण नवीन आणि मोठाली धरणे बांधायला विरोध करायला पाहिजे. सांगायला पाहिजे की, कर्ज उभारून आपण पाण्याची व्यवस्था करणार असाल, धरण बांधण्याची व्यवस्था करणार असाल, तर ते परवडण्यासारखे नाही, या समाजाला ते पेलण्यासारखे नाही. आपण लहान-लहान योजना बनविल्या पाहिजेत आणि जल संकलन/संग्रहण किंवा मृदुसंधारण, जलसंधारण ह्या क्रमाने पुढे गेले पाहिजे. आपण मोठी धरणे दुसऱ्या टप्प्यात घेतली पाहिजे. आपण येत्या २५ वर्षासाठी परिपूर्ण योजना करत आहोत, तेव्हा आपण प्राथमिकता स्पष्ट करून दिली पाहिजे, लिहून द्यायला पाहिजेत त्यात लिहिले पाहिजे की, जर आपल्याकडे २००० रुपये असले तर ते २००० रुपये आधी प्राधान्याने ह्या गोष्टींवर खर्च करावेत. त्यातून काही शिल्लक राहिले, तर त्या नंतर आपण मोठ्या धरण प्रकल्पांचा विचार करू, असा अग्रक्रम आपण

मांडून दिला पाहिजे. मला असे वाटते, हे आपले कर्तव्य आहे.”

चितळेंसाहेबांनी आयुष्यभर धरणे बांधली आहेत. नितळ पाण्याची चांगली धरणे बांधली आहेत, म्हणजे गढूळ माणूस नाही, किंवा त्यांचे मनसुद्धा गढूळ नाही. प्रामाणिकपणाचा सच्चा नमुना, जर आपल्याला पहायचा असेल तर डॉ. माधव चितळेंमध्ये आपणास तो मिळेल! ते मला म्हणाले, “भवरलालजी, हे सगळे आपण त्यांना सांगणार कसे हो? त्यांना हे समजते ना!”

मी म्हटले, “आयुष्यभर हे सारे आपल्याला समजत होते ना! आपण स्वतः अगदी निखळ पाण्यासारखे राहिलात, परंतु ज्या संस्थेमध्ये आपण काम केले, ती भ्रष्टाचारी संस्था आहे, हे आपण मानायला तयार नव्हते आणि नाही.”

ते म्हणाले, “ते सगळे खरे आहे, परंतु शासनाला शिकवणारे आपण कोण?”

मी उत्तरलो, “चितळे साहेब, तेवढ्यासाठीच आपल्याला नेमले, असा माझा समज आहे. आपल्या अधिकारक्षेत्रात असणाऱ्या ‘महाराष्ट्र आणि गोवा यांचे येत्या २५ वर्षांचे निर्दोष जल नियोजन करून द्यायचे आहे,’ असे आपल्या रेफरन्स टर्ममध्ये आहे. तेव्हा दिशा देण्याचे आपले काम आपण करायचे. जर दिशा देण्याचे काम करायचे असेल, तर आपण हे स्पष्टपणे लिहिले पाहिजे की, कर्जावर हे काम केले तर दिवाळखोरीची पायाभरणी होईल.”

मी त्यांना लेखी नोट दिली आहे. आमचे मतभेद एवढ्या थराला गेले होते की, मी जवळजवळ विरोध नोंदवायचा विचार केला होता. नियोजन अहवालात त्यांनी लिहिले सगळे, पण प्राधान्य अशा पद्धतीने लिहायचे त्यांनी टाळले.

माझ्या मते आयोगाने आग्रही अशी भूमिका मांडायला पाहिजे होती, कारण माझ्या मनामध्ये स्पष्ट होते की, मोठ्या भ्रष्टाचाराचे एक मूलभूत कारण म्हणजे मोठमोठाली धरणे आणि कालवे. जलाशय चांगला बांधला म्हणून विलंब लागला आणि इतर कारणामुळे दहा रुपयांच्या गुंतवणूकी ऐवजी १०० रुपयांची गुंतवणूक झाली. यापेक्षा ते १०० रुपये, एखाद्या एनजीओला किंवा एखाद्या संस्थेला देऊन आपण प्रत्येक खेड्याला स्वावलंबी केले, तर चांगले होऊ शकते की नाही? परंतु मी त्यांना जास्त प्रमाणात अनुकूल करू शकलो नाही. जागतिक दर्जाच्या World Authority व्यक्तीचा आदर राखणे, एक अंतर ठेवून त्यांच्याशी बोलणे आवश्यक असल्याने मला वाटले. मी बोललोसुद्धा. आमचे खूप जवळचे संबंध आहेत, परंतु फार काही करू शकलो नाही. ध्येयाने प्रेरित झालेला सच्चा

माणूससुद्धा, माइया विचारांशी सहमत असूनसुद्धा शिष्टाचार म्हणून हे लिहायला धजला नाही. असा आपला आजचा समाज आहे.

मित्रांनो, एक लहानशी सूचना आपल्याला करावीशी वाटते. आता आपण निर्भय होऊन बोलायला शिकले पाहिजे. मी माइया पुस्तकात आव्हान केले आहे की, सज्जनशक्तीची एक अभेद्य फळी निर्माण झाली पाहिजे. सज्जनशक्ती समाजामध्ये आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आहे की, तेच खरे बहुसंख्य आहेत. सगळ्यात तळागाळाचा जो वर्ग आहे, तो शेतकरी-शेतमजूर वर्ग अजूनही सज्जन आहे. तो या देशात ६०% किंवा साठ्याच्यावर आहे. अजून त्याला पेप्सी किंवा कोकोकोला शिवलेला नाही. त्याला अजून टीव्हीवरच्या जाहिरातींची फारशी सवय लागलेली नाही. टीव्ही मी कधी बघितलाच तर जितक्या जाहिराती कमी पाहता येतील तेवढ्या कमीत कमी पाहायच्या अथवा पाहायच्याच नाही, असा प्रयत्न करतो. बाजूला माझी सगळी नातवंडे बसलेली असतात.

टीव्हीवरील वाहिन्यांवर काय दाखवले जाते? बिसलरी बॉटलमधील पाणी किती चांगले असते हे दाखवायचे असेल, तर त्याबरोबर मॉडेल दाखवले असते आणि त्यावरून पाहणाऱ्यांच्या बरोबर आठवणीत राहते की, ते कोकोकोला म्हणजे काय? ज्या पोराने वाचायला शिकले नाही, त्याला कोकाकोला कसा काय समजतो? कारण जाहिरातदार त्याचा सिम्बॉल त्याला समजावून सांगतो. तीच रिडींगची पहिली स्टेप असते. ती-स्टेप समजते. त्याला अशा पद्धतीने आपल्या संस्कृतीमध्ये नको ते प्रचलित होत आहे; ते कुठे तरी थांबवले पाहिजे आणि थांबविण्यासाठी आपल्याला स्पष्टवक्ता होणे फार गरजेचे आहे.

ज्या काही स्वयंसेवी संस्था आहेत, बिन सरकारी संस्था आहेत त्यांच्याबद्दल कुळकर्ण्यांनी काही विचार मांडले. त्याबद्दल मला असे वाटले की, आपण एक आक्रमक भूमिका घ्यावी. मधला दुवा आहे तो कमीत कमी ठेवा. म्हणजे हे जे प्रशासन आहे, सरकार नावाची, शासन नावाची जी संस्था आहे, त्यांच्यावर होणारा जो खर्च आहे, त्यावर आपण मर्यादा घातली पाहिजे. अमेरिकेचे एक उदाहरण सांगतो. अमेरिकेमध्ये शेतीसाठी अनुदान जाहीर करण्यासाठी एक कायदा पास झाला.

विरोधीपक्ष नेते म्हणाले, “मला या कायद्यामध्ये एक दुरुस्ती सुचवाविशी वाटते.” कायदे करणाऱ्यांची तिथे तीन चतुर्थांश मेजारिटी होती. त्यामुळे अमेन्डमेंट वगैरे ते काही ऐकणार नव्हते. याची जाणीव ठेवून विरोधीपक्ष नेते म्हणाले, “मला माहिती आहे, आपण

माझे निवेदन मतदानात पाडू शकाल. तरी सुचवू इच्छितो.” कायदा पास करणाच्यांनी विचारले, “अमेन्डमेंट काय आहे?” त्यावर ते म्हणाले, “आपण या कायद्यात फक्त एक तरतूद करा की, एकूण अनुदान वाटपामध्ये होणारा खर्च हा अनुदानापेक्षा जास्त होणार नाही!”

आपल्याकडे तर हिशोबच नाही. अनुदान आपल्याला मिळते. खर्चाचा हिशोब नसल्यामुळे आपल्याला माहितीच नाही की, याचे वितरण करण्यासाठी आपला किती खर्च होतो आहे? म्हणजे अनुदान २००० रुपयाचे असते आणि त्याच्या वाटपासाठी आपल्याला १८०० रुपये खर्च करावा लागतो. त्याऐवजी ३५०० रुपये डायरेक्ट चेकनी आपण शेतकऱ्यालाच देऊन टाकलेले बरे नाही का? हे मधले दलाल कशाला पाहिजे? शासनाने काही मूलभूत कार्ये सोडली, तर काही इतर कामे विसरायला शिकले पाहिजे. मग गरिबांचे काय होईल? मधल्या लोकांचे काय होईल? श्रीमंतांचे काय होईल? त्याचे उत्तर असे की, जास्त लोकांना गरीब ठेवून श्रीमंत जास्त काळ श्रीमंत राहू शकत नाही. दोन-चार श्रीमंत सोडून द्या. दोन चार मोठी-मोठी घराणी आहेत, त्या घराण्यांचे जे काही व्यवहार आहेत त्यांना सोडून द्या. त्यांना आपण काहीच करू शकत नाही. जोपर्यंत शासन नावाची संस्था आहे, तोपर्यंत त्यांना एवढे मोठे संरक्षण, अभय आहे की, समाजसुद्धा त्याबद्दल काही करू शकणार नाही, अशी त्यांची परिस्थिती आहे.

आम्ही ज्या सगळ्या गोष्टी करतो त्या चढाओढ, आंतरराष्ट्रीयकरण आणि जागतिकीकरण नावाखाली, मात्र त्यामुळे आपण एकाधिकारशाही निर्माण करतो आहोत. उदाहरणादाखल नमुना देतो, आपण त्याची नोंद घ्यावी. कॉम्पिटिशनच्या नावाखाली आहे की नाही पहा? किंवा ग्राहकाला चांगला माल स्वस्त किंमतीत मिळावा, हा आपला हेतू असायला हवा? जर आपसामध्ये स्पर्धा वाढली तर, ग्राहकाचे हित साधणे आपल्याला शक्य होईल, असा आपला दावा आहे, म्हणून आपापसातील स्पर्धा वाढविण्यासाठी आपण जागतिकीकरण धोरण स्वीकारले आहे. त्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राची निर्गुतवणूक वगैरे विषय सुरू झाले आहेत आणि त्यासाठी आपल्याला वर्ल्ड बँकेकडून आदेश आला आहे, तो आपण पाळतो आहे. खरोखर पाळतो आहे. होतेय काय नेमके? सिमेंट इंडस्ट्रीमध्ये काय झाले? मोठमोठाल्या चार उद्योगांनी आपले स्वतःचे उद्योग इतर तीन उद्योगांना विकून टाकले. म्हणजे एकाची कॅपसिटी तीन-चारपट झाली.

रिलायन्स कंपनीने पेट्रोलियम खात्याची आयपीसीएल नावाची कंपनी नुकतीच घेतली

आहे. पूर्वी रिलायन्सचा मार्केट शेअर सुमारे ३९% होता, तो आता ७२% वर गेला आहे. चढाओढ कुठे आहे? एकाधिकारशाही आहे. सिमेंटची स्पर्धा कुठे आहे? मक्तेदारी आहे! आता ऑईलच्या दोन कंपन्या सरकार विकणार आहे. त्या ऑईलच्या दोन कंपन्या विकायच्या त्यामुळे स्पर्धा वाढणार आहे का? या कंपन्या घेण्यासाठी लागणारा पैसा कोणाजवळ आहे? ज्याच्याजवळ तो पैसा आहे, त्याच्याजवळ मुळातच तो व्यवसाय आहे आणि तोच ते खरेदी करणार आहे. मग तोच जर खरेदी करणार असेल तर स्पर्धा कोठे आली? परिणामी, चढाओढ संपून ठेकेदारी निर्माण होईल.

कोणत्याही परिस्थितीमध्ये आपण आपले उद्दिष्ट किंवा साध्य काय आहे, याच्याकडे लक्ष ठेवून आपले साधन वापरले तर ते योग्य आहे. ग्लोबलायझेशन हा विचार चुकीचा नाही, परंतु तो आपण साध्य करतो आहोत का? हा मूळ प्रश्न आहे. स्पर्धा हा विचार असेल, आणि तो साध्य होत नसेल, तर अशा धोरणाचा उपयोग काय?

बहोत सारे लोगों को आप बुलाते रहते हैं। आपका मूल उद्देश क्या है? मूल उद्देश यह है कि, पैसा खड़ा करना है, तो बात सरल है। हम कंगाल हो चुके हैं, कुछ भी करें तो हमारे खुद के खर्चे पानी का भी मेल नहीं बैठ रहा है। तो खर्चे का मेल बिठाने के लिए हमारी दौलत बेचना जरूरी है। यदि यही उद्देश है, तो बात दुसरी है। पर आप कहते हैं की, ऐसा नहीं है। किस उद्देश से आप सार्वजनिक संपत्ती बेच रहे हैं। यह बताते नहीं हैं। बल्कि आप कहते यह है, 'भाई, ग्राहकों का फायदा हो, उनको माल अच्छा मिले, उनको चीज सस्ती मिले, इसके लिए यह हम कर रहे हैं। जो आप कर रहे हैं और उससे आपका उद्देश सफल नहीं हो रहा है, तो आप क्यों कर रहे हो? आपको तो सार्वजनिक संपत्ती के निर्माण के लिए विशेष किमत लगी हुई नहीं है।

इस जनता की वह दौलत है और आप तो उसके मॅनेजर मात्र है। मट्टू साहब, मैं आपसे भी अर्ज कर रहा हूँ कि, शासन तो मॅनेजर है। और जनता की प्रॉपर्टी के ट्रस्टी है। यदि हमारे ट्रस्ट को आप ठीक तरह से नहीं चलाएंगे तो किस तरह चलाएंगे? हमारे हित के लिए यदि उसका उपयोग होने वाला है, तो बता दिजिए। आपके पास आनेवाले पैसे से हमारा हित होगा, तो उसे स्पष्ट किजिए। जितना हित हुआ है, वह हमने देखा है अभी तक। और उसीकी चर्चा कुलकर्णी साहब के साथ लेक्चर में की की, अभी तक कितना बड़ा हित हो गया। अरे भाईसाहब, बहोत कुछ अच्छा हुआ।

साक्षरता का प्रमाण बढ़ गया, शिक्षा का प्रमाण वृद्धिंगत हो गया। हमारे रास्ते बन

गये। हमारे पिने के पानी की समस्याएँ समाप्त हुई। आज अकाल पड़ भी रहा है, तो उसे संभाल सकते हैं। बहुत कुछ अच्छा हुआ। मट्टू साहब, कुछ भी अच्छा नहीं हुआ ऐसा तो नहीं कहूंगा। ऐसा कहना बहुत गलत हो जाएगा और बेवकूफी का प्रदर्शन हो जाएगा। पर यह जरूर कहूंगा कि, और भी बहुत कुछ होना चाहिये था, हो सकता था, वह नहीं हुआ। तब प्रश्न उपस्थित होता है, क्या होना चाहिए था?

संस्थाओं का हमने निर्माण किया था हमारे भले के लिए। क्या वे सभी संस्थाएँ हमारे भले के लिए काम कर रही हैं? यदि नहीं कर रही है, तो ऐसी संस्था को बंद कराने का काम जनता के हाथ में आना चाहिए। पांच साल में एक बार तो भी आना चाहिए। हमारा चुना हुआ प्रतिनिधी है, उसको हम कभी भी वापस बुला सकते हैं, ऐसा प्रावधान संविधान में क्यों नहीं होता? ऐसा कायदा बनना चाहिए कि, हमारा रिप्रेझेन्टेटीव्ह कौन है, इसमें पारदर्शिता हो। सारे प्रश्नों का एक हल है, मित्रों।

एक ही रामबाण उपाय है और वह यह है की, अपने शासन के और हमारे सारे व्यवहार में पूरी तरह से पारदर्शिता लानी चाहिए। किस तरह से पारदर्शिता लाएं? हम बताते हैं आप को। क्योंकि हम अनुभव करते हैं। उदाहरण के लिए मैं कहता हूँ, “हर आदमी का आय कर एवं संपत्ती कर विवरण इन्टरनेट पर उपलब्ध होना चाहिए। प्रॉपर्टी में अधिकार यह तो मेरा मूलभूत अधिकार अभी नहीं है। मोरारजीभाई देसाई ने उसे निकाल दिया। प्रॉपर्टी आज एक सामान्य अधिकार है। उसमें गोपनीयता की जरूरत क्या है? और यदि वैसा होता तो मैं जान लूंगा की इस व्यक्ति के इतने-इतने व्यवहार है। इसके पास इतना पैसा है। और समाज में यह बहुत बड़े आदमी, अच्छे आदमी के रूप में सामने आ रहा है।

बड़ा राजनीति नेता है, या तो बड़ा अफसर है, बड़ा उद्योगपती है, या फिर बड़ा व्यापारी है। जो भी कोई बड़ा है वह सरकार को टैक्स कितना भरता है? उसकी पूँजी कितनी है? उसके परिवार की पूँजी कितनी है? यदि यह सब मुझे मालूम पडता है, तो मेरा उनकी तरफ देखने का दृष्टिकोण बदल जायेगा। हम फर्क जान लेंगे कि, अच्छा किसको कहें और बड़ा किसको कहें। अच्छा बड़ा होता है और बड़ा अच्छा होता है, ऐसी गलतफेमी हमारे में नहीं आएगी। यदि आप यह करते हैं, तो इस देश में क्रान्ति हो सकती है। क्रान्ति का एकमेव मार्ग कि, शासन की पूरी कार्यवाही में पूरी पारदर्शकता लायी जाए।

कोई भी कार्याधिकारी जब काम करता है, कार्यकारी आदेश निकालता है, तो मुझे उसकी कॉपी उचित दाम पर इंटरनेटसे मिलनी चाहिए। ओपन कोर्ट के तरीके से मिलनी चाहिए। कलेक्टर साहब बैठे हैं; जनता के हित के लिए, सेवा के लिए बैठे हैं। कोर्ट में कोई भी जा सकता है और कार्यवाही देख सकता है, निर्णय सून सकता है। उसी तरह से किसी भी सरकारी कार्यालय में कोई भी व्यक्ती जा सकता है, वह बोलेगा नहीं, पर वहाँ बैठ सकता है, सुन सकता है। अधिकारी जो भी कुछ निर्णय लेंगे, वह सेल्स टैक्सवाला, इन्कम टैक्सवाला एक्साईजवाला, कस्टमवाला हो या रेवेन्यूवाला हो, पीडब्ल्यूडीवाला और कोई भी हो, सब जो निर्णय करेंगे उसकी कॉपी, ऑर्डर की कॉपी जनता को ५० पैसे/१ रुपया दाम में मिलनी चाहिए। क्या गलत हो जायेगा इसमें? आप तो जनता के हित के लिए ही काम कर रहे हो, ऐसा आप बोलते हो, शासन का यह नारा है, तो इसे आप खुला क्यों नहीं कर देते? एक बार आप ये खुला कर देंगे, तो बहुत समस्या, जो कुलकर्णी साहबने आपके सामने रखी थी वो सारी, हल हो जाएगी, ऐसा मेरा विश्वास है।

मैं चाहता तो था कि, आपके साढ़े तीन सौ कार्यकर्ता भी यहाँ रहते, तो अच्छा होता। परन्तु यहाँ रहने की सुविधा सिर्फ सौ लोगों के लिए है। वैसे और ज्यादा सुविधा है, परन्तु वह जनसामान्य की सुविधा है। मेरे किसान मित्र जब यहाँ आते हैं, तो वे वहीं सोते हैं। यहाँ दो-दो हजार लोगों के शिविर भी हुए हैं। और उनकी भी व्यवस्था हुई है। परन्तु वह व्यवस्था आप जैसे विशिष्ट जनों के अनुरूप नहीं है। इस के लिए शायद आपके ऑर्गनायझर्स ने सोचा होगा कि, आप सबको जलगाँव में रखें और मामला बिगड़ गया। इधर से जलगाँव ले जाना, जलगाँव से यहाँ लाना यह काफी तकलीफ का काम है। जोशी जी ने दो बार अव्यवस्था के लिए खेद व्यक्त किया। मैं भी उसमें सहयोगी हूँ। यदि आपको कोई तकलीफ हुई हो, तो उसके लिए मैं क्षमाप्रार्थी हूँ।

आपने मेरे दो शब्द सुने उसके लिए मैं आपका आभारी हूँ। धन्यवाद!

जय हिन्द!